

Den bohuslänska fiskelägesbygden.

LENNART DALÉN, Den bohuslänska fiskelägesbygden. Akad. avhandl. Göteborg 1941.

Genom sin år 1913 offentliggjorda undersökning »En bergslagsbygd»¹ gav prof. H. Nelson uppslaget till en sedermera dominerande forskningsgren inom geografiens mycket omspännande ram, kulturgeografien eller antropogeografien. Som förste arkivarie S. Heddar framhåller hade därmed den geografiska forskningen i vårt land »återknutit förbindelsen med sitt ursprung och vidgat sitt synfält. Det var icke längre enbart de naturliga förutsättningarna för ett landskap, som fångade dess intressesfär. Den geografiska forskningen strävade till en bild av alla de krafter, som danat landskapet och givit det dess kulturgeografiska karaktär. Människans inflytande på naturlandskapet och de historiska förhållanden, varigenom detta kunde ta sig uttryck, blev ett av dess viktigaste undersökningsobjekt»². Efter sin genomgång av de under senare år utkomna avhandlingarna inom denna forskningsgren konstaterar Heddar, att två olika linjer följts vid forskningarna, dels en som velat åskådliggöra utveckling och förändring, dels en som analyserat de kulturgeografiska förhållandena vid vissa tidpunkter. Av dessa ger författaren förord åt den första, den genetiska, emedan därvid sambandet mellan orsak och verkan klarast framträder.

Denna form av geografisk vetenskap, närmast den genetiska varianten, är företrädd i Lennart Daléns avhandling: Den bohuslänska fiskelägesbygden.

I de inledande kapitlen behandlar förf. den bohuslänska kustens naturgeografi och de västeuropeiska fiskevattnen samt de där förekommande fiskarterna med huvudvikten lagd på det område, som kan ifrågakomma för den bohuslänska fiskarbefolkningen. Därmed kommer förf. fram till sitt egentliga ämne. Denna del av framställningen börjar med en skildring av förhållandena under den tidigaste medeltiden. Via det första stora sill-

¹ Ymer 1913.

² Historisk tidskrift 1941, sid. 1.

fisket under senare delen av 1500-talet växer ramen fr. o. m. 1600-talet ut att omfatta dels befolknings- och bebyggelseutvecklingen, dels själva fiskets variationer ända fram till våra dagar. För det senaste århundradet upptagas även till behandling de övriga näringsgrenar, som varit av betydelse för utvecklingen inom området, fraktfart, varvs-, konserv- och granitindustrierna samt badortsrörelsen. Som avslutning lämnas en redogörelse för fiskelägenas detaljlokalisering och bebyggelse typer.

En syntetisk framställning av ett ämne med sådan omfattning — från omkring år 1000 fram till våra dagar — bör för att kunna verkställas med framgång föregås av detaljundersökningar inom ämnesområdet. Sådana specialundersökningar saknas nästan helt, varför förf. varit hänvisad till att själv genomarbeta det mycket omfattande källmaterialet. Under sådana förhållanden kan man ifrågasätta, om icke förf. bort begränsa sin uppgift till en viss period eller viss gren av ämnet. Ty fastän avhandlingen har stora förtjänster, är den dock behäftad med framträdande svagheter, härrörande just från bristen på tillfredställande primära undersökningar. Förf. har nödsakats i viktiga delar bygga sin framställning utom på egna arkivforskningar, som måst bliva synnerligen ytliga, på mindervärdiga bearbetningar och källskrifter. Då avhandlingen väsentligen faller inom historiens ram, framträda dessa brister så mycket skarpare.

Materialet för en skildring av den bohusländska fiskelägesbygden under medeltiden är obetydligt. Det består av de arkeologiska fyndens vittnesbörd och ett fåtal litterära källor. Även om förf. icke begagnat museernas samlingar för sitt arbete, är avhandlingens medeltidsavsnitt synnerligen förtjänstfullt. Förf. bygger på källor, som förut begagnats, men medan dessa källor tidigare åberopats såsom stöd för påståenden om förekomsten av stora sillfiskeperioder, har förf. under införande av distinktionen sillperiod och sillfiskeperiod, två begrepp, som av tidigare författare i ämnet ansetts synonyma, lyckats på ett bindande sätt fastställa, att något medeltida bohuslänskt sillfiske av större omfattning icke kan dokumentariskt påvisas. Parallellt med källkritiken går skildringen av fluktuationerna på de internationella avsättningsmarknaderna. Även denna sammanställning har varit synnerligen fruktbar.

Ett par anmärkningar må här framställas. Den påvlige legaten Wilhelm av Sabinas brev år 1247 behandlar endast sill, ej fisk i allmänhet, som förf. översätter alec. Enligt dåtida språkbruk betydde alec sill. Förf. framhåller vidare att den sill, som i början av 1300-talet under månaderna februari—maj importerades till England, ej kan ha kommit från Bohuslän och an-

för som grund för detta sitt påstående, att sillfiskesäsongen under nyare tidens sillfiskeperioder i Bohuslän infallit under månaderna oktober—januari. Som stöd för denna sillfiskets tidsbegränsning anföres Hanesons tabell över begynnelse dagar för sillfisket under 1700-talsperioden¹. Denna tabell avser emellertid endast att visa, huru tidpunkten för sillfiskets början försköts under ifrågakvarande period. Under 1750- och 1760-talen började fisket redan i september, vissa år t. o. m. i augusti, under 1770- och 80-talen i oktober, för att slutligen under 1800-talets första decennium börja först i december. Periodens längd var däremot ganska konstant, ungefär 3 månader. Att använda dessa begynnelsedata för sillfisket som bevis för att den till England importerade sillen ej var bohuslänsk är orimligt. I stället bör man utgå från uppgifterna om årsperioderna för exporten av sill under 1700-talet. För Göteborg, vars exportsiffror äro lätt åtkomliga, visar det sig, att sillen till stor del exporterades under vårmånaderna. Ett stickprov har givit vid handen, att d. 19 april 1788 exporterades drygt 1 % av hela årets export av sill, näml. 1,280 tunnor. Årsumman var 125,482.

Källmaterialets torftighet beträffande medeltidshistorien förvandlas i en alltmera strid ström av aktmaterial för nyare tiden. Ännu för 1500-talet erbjuder det avsevärda svårigheter att få en konkret bild av händelseförloppet, men 1600-talets källor ge möjligheter till en diskussion av vissa centrala frågor, främst befolkningsproblemen. De grundläggande faktorerna vid undersökningar av ifrågakvarande slag äro befolkningens storlek samt förändringarna inom befolkningen både i avseende på storlek och inre sammansättning samt förflyttningar inom området.

För 1500-talet äro möjligheterna för dylika undersökningar mycket begränsade. Den sammanställning, som förf. gjort av uppgifter i dåtida reseskildringar, riksregistratur, tullräkenskaper och annat, visar dock vilka platser i skärgården, som redan då voro befolkade.

För 1600-talet och första hälften av 1700-talet måste befolkningsberäkningen byggas på mantalslängder. Nu kan man över huvud taget ifrågasätta det berättigade i ett användande av mantalslängder för beräkning av folkmängden. Prof. Eli Heckscher har sålunda efter omfattande undersökningar gjort gällande, att mantalslängderna ej kunna användas för beräkningar av befolkningens storlek men sammanställda under längre perioder avspegla välståndsutvecklingen. Andra forskare anse möjligheter

---

¹ Göteborgs jubileumspublikationer XIX; Haneson o. Rancke: Bohusfisket, sid. 46.

förefinnas att på grundval av mantalslängder uträkna folkmängden, men de förutsätta därvid ett ingående studium av mantalslängderna. Så t. ex. C. D. Hannerberg: Mantalsskriven befolkning och total folkmängd, Gothia 1940. Förf har gått tillväga på följande sätt. Relationstalet mellan den totala folkmängden i 1749 års tabell för de 3 skärgårdssambhällen, som ha egna befolkningsstatistiska tabeller, Lysekil, Fiskebäckskil och Mollösund, och antalet hushåll (röktal) enligt 1748 års mantalslängd¹ har multiplicerats med antalet hushåll i extraskattemantalslängden för Bohuslän 1610 och mantalslängderna 1659 och 1660. Därigenom skulle den totala folkmängden för resp. år erhållas. Att det resultat, som framgår av denna metod, icke har något värde skall en närmare granskning ådagalägga.

Förf. begår till en början det felet att använda två tal till utgångspunkter, som ej äro samtida. Tabellverkets första folkmängdsuppgift avser årsskiftet 1749/1750, under det att 1748 års mantalslängd meddelar uppgift om antalet hushåll på hösten 1747.

I fortsättningen underlåter förf. att kritiskt granska och för användningen såsom grundval för folkmängdsberäkning värdesätta längderna av 1610, 1659, 1660 och 1748. Dessa äro dock upprättade vid vitt skilda tidpunkter och under helt olika förhållanden. Den äldsta längden är således upprättad under den danska tiden men de övriga under den svenska. 1659 och 1660 års längder äro upprättade strax efter ett krig i Bohuslän. Under tiden mellan tillkomsten av dessa sistnämnda och 1748 års längd utfärdades en ny mantalsskrivningsförfordning 1693, vari bl. a. stadgades, att i mantalslängderna skulle upptagas samtliga personer mellan 16 och 60 år. Dessa förhållanden ha anförts för att angiva några av de faktorer, som inverka på bedömandet av ifrågavarande längders värde för undersökningen. Det är uppenbart, att det icke är möjligt att överföra ett och samma relations-tal på längder, som tillkommit under så olikartade förhållanden.

Beräkningarna av den bohuslänska folkmängdens storlek under den tid, då mantalslängderna utgöra det huvudsakliga källmaterialet, måste i stället byggas på bredaste bas med utnyttjande av samtliga bevarade längder. Beaktas samtidigt de yttre faktorer, som kunnat påverka dessa längder, kan man möjligen få fram sannolika siffror för folkmängdens storlek och i varje fall en föreställning om utvecklingens gång, men någon genväg av det slag förf. beträtt står icke till buds.

---

¹ Förf. lämnar inga närmare upplysningar om grundlaget för relationstalet. Att han begagnat 1748 års mantalslängd har framgått vid den undersökning rec. verkställt.

Fr. o. m. 1749, från tabellverkets tillkomst, finnas uppgifter om befolkningens storlek, fördelning i åldersklasser samt en viss yrkesfördelning. Förf. har sökt utnyttja denna tillgång men har då ställts inför problemet att utskilja fiskelägesbefolkningen från de förefintliga primärsiffrorna, som avse församlingar. Som redan nämnts, var det endast tre av samtliga fiskelägen i Bohuslän, som då utgjorde egna församlingar, och vilkas befolkningsstatistiska tabeller äro bevarade. Förf. har därför beräknat relationstalen mellan den totala folkmängden och den mantalskrivna delen av befolkningen i dessa tre samhällen. Han begär därvid samma fel, som ovan påtalats ifråga om 1600-talsberäkningarna, att utgå från ej samtidiga uppgifter. Dessutom har förf. alldeles missuppfattat mantalslängderna. Då det här icke gällt antalet hushåll utan antalet mantalsskrivna personer, har förf. upptagit kolumner för »summa personer», »mantalsskrivna» och »i marginalen indirekt omnämnda personer», en uppdelning som i detta fall är alldeles onödig. Emellertid avse de i förf:s kol. »mantalsskrivna» meddelade siffrorna icke antalet mantalsskrivna personer utan antalet i mantalslängdernas namnkolumn upptagna personer, där på grund av det tidigare omnämnda stadgandet i 1693 års förordning även icke mantalsskrivna finnas upptagna. Denna onöjaktighet har dock ingen betydelse för uträkningen av relationstalen. Däremot påverkas dessa av förf:s felräkningar beträffande två av de tre församlingarna. För Fiskebäckskil är summan 62 men enligt förf. 56, för Lysekil 107 resp. 102. Relationstalen bli för Fiskebäckskil 3,06, eller avkortat 3,1 och för Lysekil 2,1 men enl. förf. 3,4 resp. 2,2. Relationstalet för Mollösund, 3,1, är däremot riktigt. Samma relationstal gäller sålunda för Fiskebäckskil och Mollösund, vilka båda ligga inom den »fattiga zonen» (förklaringen till uppdelningen i fattiga och behållna zonerna lämnas senare).

Eftersom förf. har fått så olika relationstal som 3,4 och 3,1 för resp. Fiskebäckskil och Mollösund, har han ej vågat bestämma sig för ett visst relationstal för hela zonen utan i stället sökt räkna ut relationstalet för varje fiskeläge genom en fördelning av den icke yrkesgrupperade delen av befolkningen enligt befolkningsstatistiska tabellerna på den yrkesgrupperade delen, och den därvid erhållna siffran har sedan jämförts med mantalslängdens siffra för respektive fiskeläge. En sådan åtgärd skulle möjligen vara berättigad, om förf. verkställt en undersökning om hur stora variationerna i fråga om icke yrkesgrupperad del av befolkningen äro inom rena jordbrukssocknar och rena fiskelägen. Så länge en dylik undersökning icke verkställts, är det säkrast att låta relationstalet 3,1 gälla för hela den »fattiga zonen». Att som förf.

procentuellt fördela den icke yrkesgrupperade delen är att införa ett allt för stort osäkerhetsmoment i beräkningarna.

För norra eller »behållna» delen, som förf. kallar den, finns tyvärr icke befolkningsstatistiska tabeller för något fiskeläge utöver Lysekil. Jag vill dock ifrågasätta, om det icke är lämpligare att använda Lysekils relationstal 2,1 för hela »behållna zonen». Det framgår nämligen av en av rec. verkställd undersökning om förmögenhetsförhållandena inom dessa båda zoner med kontributionslängden av år 1715 som grundval, att förf:s uppdelning i dessa båda zoner är fullt riktig och här får ett faktiskt belägg. Förf. har genom att räkna ut antalet i mantalslängderna betecknade »fattiga» i % av hela den mantalskrivna befolkningen konstaterat, att Gullmarsfjorden utgör en markerad gräns i förmögenhetshänseende, norr därom understiger %-talet 50, men söder därom är %-siffran över 50.

Visserligen kan det synas olämpligt att använda en så mycket äldre skattningslängd för en sådan undersökning, men kontributionslängderna från Karl XII:s-tiden ha ingen motsvarighet under den följande tiden, och några större förskjutningar i förmögenhetshänseende inom fiskelägesbygden kan knappast ha ägt rum under ifrågavarande årtionden. Kontributionslängderna äro de första på självdeklarationer byggande skattningslängderna i Sverige. Vid undersökningen, som omfattat 10 fiskelägen inom norra och 9 inom södra delen, har förmögenhetsmedeltal uträknats för varje samhälle. För södra delen ha följande medeltal erhållits (myntslaget är dlr smt): Mollösund 13, Kåringön 16, Gullholmen 15, Hälleviksstrand 15, Råön 10, Stocken 10, Rågårdsvik 25, Vårbo 10, Ellös 12 1/2 och Fiskebäckskil 12. Som synes är det endast Rågårdsvik, som faller utanför en så trång ram som 10—16 dlr smt, och i det enstaka fallet är förklaringen, att en på Rågårdsvik bosatt person, Jesper Torstensson, hade en förmögenhet av 120 dlr smt. Det framgår även, att Fiskebäckskil med 12 och Mollösund med 13 dlr smt just representera medeltalet för de undersökta platserna och således äro väl ägnade att användas som grundval för beräkningen av folkmängden i övriga samhällen inom denna del.

För norra delen har undersökningen givit följande resultat: Lysekil 38, Fjällbacka 46, Grebbestad 30, Malmön 18, Smögen 40, Gravarne 33, Hogenäs Näs 30, Bovallstrand 50, Hunnebostrand 32. Inom denna del är förmögenhetsnivån betydligt högre än i södra, och om Malmön, som snarare synes höra hemma i den fattiga zonen, undantages, bli förmögenhetsgränserna här 30 och 50 dlr smt, och Lysekil kommer just att representera medeltalet och bör då användas som grund för beräkningen av folkmängden även

i övriga samhällen inom denna del. Även om resultatet för varje enskilt fiskeläge ej kan bli exakt genom detta tillvägagångssätt, bör man dock få en god föreställning om den totala fiskeläges-bygdens storlek.

Av genomgripande betydelse för den bohuslänska befolkningsutvecklingen var sillfiskeperioden under senare hälften av 1700-talet, vilket framgår av en skrivelse till länsstyrelsen i Göteborg från kronofogden i Orust och Tjörns fögderi 1772: »Före 1752, då genom kungl. cirkulär länets invånare uppmuntrades till fiske och fingo vissa lättnader, så var detta fögderis skärgård ringa bebyggd med fiskekojor på de flesta ställen, sådana som liknade rövarenästen. Folknumerären var då ganska ringa samt fiskefartyg ganska få: fattigdomen däremot i allmänhet stor, så att skärgårdsmännen uppå de flesta stränder hade varken föda eller kläder utan gingo, så snart fisken var fiskad, till lantmannen och tillbytte sig mjöl till bröd och andra matvaror samt kläder emot fisk. Nu närvarande tid likna samma fiskelägen, med välbyggda hus, små städer, fiskefartygen äro till antalet mycket förökta. Folknumerären tioudblad inom den tiden. Ordentliga hushåll äro inrättade, så att skärgårdsmännen till större delen inlägga något förråd till vinterperioden.» Under denna period grundlades en stor del av de bohuslänska fiskelägena, och de redan förefintliga utvecklades mycket snabbt. Detta framgår också av förf:s framställning av folkmängdens utveckling under tiden 1750—1850. För att ge en exakt bild av befolkningsökningen är det emellertid icke tillräckligt att såsom förf. gjort begränsa undersökningen till de utmed kusten liggande församlingarna, ty fisket har påverkat utvecklingen inom samtliga församlingar i Bohuslän. För fastställande av fiskets inverkan på befolkningsökningen måste dessutom en jämförelse göras med sådana områden, som ej influerats av fisket. Men förf. meddelar inga uppgifter om den normala utvecklingen inom Sveriges kommuner under ifrågakvarande tid. Därför får man icke heller ur hans framställning någon uppfattning om fiskets inverkan på befolkningsciffrorna i de bohuslänska kustförsamlingarna.

Som exempel på utvecklingen inom de församlingar i Bohuslän, som ej nå fram till kusten, må nämnas 1750, 1810 och 1855 års siffror för totala folkmängden i Hjärtum och Västerlanda, nämligen för Hjärtum 1,560, 1,561 och 3,440 och för Västerlande 966, 915 och 2,074. Folkmängden var således ungefär lika stor 1750 som 1810 för att därefter under en period av 45 år drygt fördubblas. Som jämförelse med dessa siffror kan nämnas, att den rena jordbrukssocknen Saleby i Skaraborgs län 1750

hade 699 invånare, 1810 däremot 1,015, således en ökning med över 45 %.

Även förf:s undersökning av kustförsamlingarna är ofullständig. Genom underlåtenheten att grafiskt framställa utvecklingen inom samtliga fiskarzonens församlingar har förf. undgått att observera storsjöfiskeområdet, vars befolkningsrörelse vida skiljer sig från förf:s 3 huvudtyper. Detta område bildar en fjärde huvudtyp, vars utveckling i huvudsak följer samma kurva som Torslanda inom förf:s typ III, dock med kulminationen redan 1800. Denna fjärde typ omfattar de fiskelägen, som grundade sin näring på fiske av andra fiskarter än sill, främst fiskar av torsksläktet. Genom en någorlunda jämn tillgång på fisk erhöles dessa fiskelägen en helt annan stabilitet än de enbart av sillen beroende lägena. För detta område medförde sillfiskets upphörande ingalunda någon katastrof. För Fiskebäckskil, en av de mest utpräglade församlingarna inom denna bygd, var koleran under 1830-talet en betydligt större olycka. Detta betydelsefulla sakförhållande har emellertid undgått förf. Han har icke sett, att det i egentlig mening bygdeskapande fisket var storsjöfisket med torskfiskar som huvudsakligt fångstobjekt, och därigenom har hans skildring av fiskelägesbygden på en väsentlig punkt blivit missvisande.

Sillen var ej heller, såsom man av förf:s framställning skulle kunna tro, den enda faktor, som påverkade utvecklingen ens under detta Bohussläns största sillfiske. För att peka på det mest extrema fallet, så påverkades Marstrands folkmängdsutveckling mycket tydligt av porto-francorättigheten. Upphävandet av denna 1794 förorsakade en omedelbar nedgång. Det bör även framhållas, att nedgången mellan 1805 och 1810 ej är speciellt utmärkande för kustförsamlingarna i Bohuslän. Även av fisket helt oberoende församlingar utvisa folkminskning under denna tid.

Daléns avhandling innehåller ytterligare flera avsnitt, där en diskussion av forskningsmetoderna vore av intresse. Här skall endast nämnas några exempel.

Näst befolkningsförhållandena äro fiskfångsternas storlek och fiskets ekonomiska avkastning de viktigaste utvecklingsbestämmande faktorerna. Förf. har också försökt att redan för 1500-talsfisket komma till en grundad uppfattning om dettas storlek genom att meddela antalet läster sill, som exporterades genom Öresund. Dessa siffror avse hela den norska sillexporten på denna led med undantag av den från Bergen kommande sillen. För största delen av det genom Öresund gående lästetalet är emellertid varuslaget ej angivet. Förf. har därför sökt supplera de

uppgivna lästetalen sill genom att uträkna den totala sillexporten. År 1578 exempelvis redovisa sundstullräkenskaperna 259 fartyg såsom kommande från Norge och av dessa fartyg 6 såsom lastade med tillsammans 85 läster sill eller i genomsnitt 14 läster sill på vart och ett av dessa 6 fartyg. Nu drager förf. den slutsatsen, att de 253 fartyg, vilkas last är okänd, fraktade proportionsvis lika mycket sill som de 6 fartygen och får på detta sätt en sillexport på 3,669 (bör vara 3,627) läster. Att av sådana uppgifter sluta sig till innehållet i fartygen är uppenbarligen orimligt. Det kan f. ö. anmärkas, att förf:s uträkningar på sillexportens lästetal i tabellen på sid. 81 f. icke i ett enda fall äro riktigt utförda.

Fångststatistiken för 1700-talet bygger förf. helt på tidigare beräkningar men verkställer vissa omräkningar. I flera fall är det nu omöjligt att granska dessa äldre sammanställningar, då primärmaterialet ej är bevarat, men att kontroll bör verkställas, där det är möjligt, är tydligt genom ett stickprov, som jag varit i tillfälle att göra. Det har därvid framgått, att I. Lind: Göteborgs handel och sjöfart 1637—1920 (Göteborgs jubileumspublikationer, X) meddelar uppgifter om antalet in- och utgående båtar i Göteborgs hamn per år, som äro mer än dubbelt för stora.

Förutom de äldre fångstberäkningarna finnas betydande outnyttjade källor att tillgå. Det bohuslänska arkivmaterialet från denna tid är synnerligen givande. Att förf:s arkivstudier för denna period varit ofullständiga, framgår av källförteckningen, som endast upptager de befolkningsstatistiska tabellerna. I Göteborgs och Bohus läns länsstyrelsearkiv t. ex. finns bland ämnesserierna just en rörande fiske, vari bland mycket annat även uppgifter om fångsternas storlek kunna erhållas. Därav framgår även, att Göteborg ej, såsom förf. vill göra gällande, var den enda exporthamnen för sill.

Den granskning, som den bohuslänska fiskelägesbygden här underkastats, har varit övervägande kritiskt lagd. Man bör lämna sitt erkännande åt det djärva greppet på ämnet och åt den i stort sett klara och eleganta framställningen. Det bör även tagas i betraktande, att författaren är geograf, icke historiker. Icke desto mindre är det att beklaga, att författaren icke lagt en säker grundval för sina konklusioner i ett tillräckligt omfattande arkivmaterial, och att hans historisk-kritiska skolning icke varit tillfylles för att bemästra de källor, som han haft till sitt förfogande.

Magnus Fahl.